

18. Кушнір Є. А. Радянський Червоний Хрест / Є. А. Кушнір. – Х. : Мед. вид-во, 1934. – 62 с.
 19. Давидюк А. Т. Діяльність управління уповноваженого Українського Червоного Хреста на Поділлі (1922–1925) / А. Т. Давидюк // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико–краєзнавчої конф. – Вінниця, 1994. – С. 65.

Одержано редакцією 2.12.2014
 Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Земзюлина Н.И. Деятельность общественных организаций и добровольных обществ, как средство формирования позитивного международного имиджа СССР в 1920–30-х гг. В статье речь идет о путях и методах развития гражданского общества в СССР. Рассчитывая на закрепления своей власти большевики путем привлечения населения к активной общественной работе создавали иллюзию политического плюрализма, надежно укрепляя таким образом единую однопартийную систему. Вскоре, диктатура одной партии не только перечеркнула наличие любой политической альтернативной силы, но и поставила под свой идеологический контроль другие объединения граждан, в частности, массовые общественные организации, добровольные общества и общественные движения - уничтожив тем самым зародыши гражданского общества. Мировое сообщество, особенно в своей пролетарской части, достаточно иллюзорно воспринимала государственные процессы в СССР. Констатируя большую активность советских общественных организаций на международной арене, создавался миф о социальной и правовой доминанте трудящихся.*

Ключевые слова: *международный имидж, добровольные общества, тотальный контроль государства, мировое революционное движение.*

Summary *Zemzyulina N. Formation of positive international image of USSR in terms of public organizations' and volunteer associations' activity in 1920–1930. The article deals with methods and ways of civil society development in USSR. Bolsheviks was trying to consolidate on the territory of Ukraine by attracting people to active civil works and creating illusion of political pluralism while strengthening the only single-party system. Later, the dictatorship of one party not only shut down any political alternative force but also put under its ideological control other civil organizations, in particular mass civil organizations, volunteer associations and civil movements – destroying any ideas of civil society. International society, especially in its proletarian part, apprehended governmental processes in USSR very illusively. The myth about social and legal domination of workers was created due to the big number of active soviet civil organizations on international arena.*

Key words: *international image, volunteer associations, total governmental control, international revolutionary movement.*

УДК 94 (477)“1941/1944”

А. П. Іржавська

ФІЗИЧНИЙ ТЕРОР НА ЧЕРКАЩИНІ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті досліджується проблема застосування нацистами політики фізичного терору на території Черкащини в окупаційний період 1941–1944 рр.; розкривається суть, форми та наслідки фізичного терору по відношенню до населення окупованих територій.

Ключові слова: *фізичний терор, Друга світова війна, окупація, Черкащина.*

Постановка проблеми. Однією з найпомітніших ознак суттєвих змін у суспільній свідомості став величезний інтерес до історії, і передовсім, до її складних, трагічних сторінок. Такими є й роки Другої світової війни – роки трагічні і героїчні. У період панування нацистського окупаційного режиму на території України стала особливо зрозумілою значимість загальнонаціональних, загальнодемократичних та загальнолюдських цінностей, отже, саме тих принципів суспільного життя, які є пріоритетними в наш час.

Мета даної публікації полягає у дослідженні суті, форм та наслідків фізичного терору на Черкащині в період нацистської окупації, який здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і в прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричиняли повне або часткове фізичне винищення населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження і висвітлення проблеми нацистського фізичного терору на території Черкащини останнім часом суттєво активізувалося. З'явилася ціла низка публікацій [11; 20], монографій [21; 22; 31;] та збірників документів [3; 7; 11; 47], які спираються на наявні у розпорядженні авторів свідчення очевидців, документи та матеріали як оприлюднені, так і вперше введені в науковий обіг. На особливу увагу заслуговує видання, яке нещодавно побачило світ, «Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів та спогадів» [47]. Наукові статті, документи, матеріали та спогади очевидців, що складають основу збірника, розповідають про нацистський режим на території сучасної Черкаської області, який тривав з липня 1941 р. по березень 1944 р. На конкретних фактах, значна частина яких оприлюднюється у цьому збірнику вперше, розкривається справжня суть «нового порядку», базованого на крайніх формах фізичного терору по відношенню до місцевого населення.

Виклад основного матеріалу. Відразу після окупації та передачі Вермахтом західних територій Радянського Союзу під цивільне управління німецької окупаційної влади була створена система адміністративних органів, основні функції яких полягали у встановленні та забезпеченні «нового порядку» на окупованих територіях та утриманні місцевого населення у цілковитій покорі. З моменту окупації українських територій німецькими військами, населення міст і сіл почувалося розгубленим, не знаючи, як реагувати на різку зміну влади й спершу добровільно підкоряючись наказам німецьким військовим, а потім і цивільним органам управління. Це підтверджує витяг зі щоденника німецького офіцера штабу 29-го армійського корпусу про перші дні окупації від 20 вересня 1941 р.: «Населення з подивом стоїть на вулицях. Воно ще не знає, як поводитися» [1, 203]. Жителька с. Телепино Кам'янського р-ну нині Черкаської обл. Засипкіна Наталія Василівна (1921 р.н.) згадує: «Коли в їжджали в наше село Телепино німецькі війська, зустрічали їх люди з різними поглядами. При моїй неосторожності я проговорила слова, що таке військо німців зустрічати потрібно не квітами, а камінням. Згодом поліція села мене заарештувала і відправила до м. Кам'янки» [2, 8]. Однак з часом у населення почали поступово «відкриватися очі» на злочинну політику окупантів на захоплених територіях. Уже в жовтні 1942 р. один із німецьких документів констатує, що німці створили «винятково важкі умови існування... Усі надії, які населення пов'язувало з приходом німців, всі розрахунки і плани розвіялися» [3, 5].

На початковому етапі окупації Черкащини німецька влада здійснювала активну пропаганду, поширюючи дані про непереможність Вермахту і про лояльне ставлення окупантів до місцевого населення в разі виконання всіх її наказів. По суті, відкритий терор, грабницька політика, відправка на примусові роботи до Німеччини розтлумачувалися нацистами як необхідні заходи в боротьбі за краще майбутнє місцевого населення. Ця пропаганда відрізнялася варіативністю і різноманітністю форм, однак мета була одна: забезпечити прихильність населення до нової влади і домогтися якомога ефективнішого його використання в своїх цілях.

«Новий порядок» на Черкащині був ретельно продуманий системою карально-репресивних заходів. Відразу ж розпочалися масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, взяття заручників, спалення сіл. Розпізнавши суть «нового окупаційного порядку», мешканці окупованих міст і сіл Черкащини в основній своїй масі не сприйняли його. Почуття відрази та несприйняття з часом посилювалося з огляду на те, в якій мірі населення відчуло на собі тотальний фізичний терор з боку окупантів.

Від початку окупації українських територій німецькою владою було видано низку розпоряджень та вказівок про те, як потрібно поводитись із завойованим населенням. Згідно розпорядження райхсміністра східних територій А. Розенберга від 19 липня 1941 р. «найменша непогора німецькій владі, найменша зневага до співробітників райхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув'язненням» [4]. 23 серпня 1941 р. було видано іншу його директиву про введення надзвичайних каральних заходів щодо місцевого населення, за якою: «Норми поведінки місцевих жителів визначити німецькими законами і розпорядженнями німецьких чиновників. Якщо жителі не є імперськими німцями (райхсдойче) або німцями за національністю (фольксдойче), то для них встанов-

люється таке особливе положення про покарання: хто вчинить злочин проти німецької держави або встановленої в східних областях вищої виконавчої влади; хто навмисне пошкоджує будинки, зайняті німецькою владою, речі, що їх використовує німецька влада і громадські установи; хто ворожою і підбурювальною діяльністю збуджує антинімецькі настрої; хто закликає або підбурює до невиконання виданих німецькою владою постанов і розпоряджень; хто вчинить якесь насильство щодо імперського німця або особи німецької національності; хто вчинить насильство щодо військовослужбовця німецької армії або її союзника, співробітника поліції, включаючи й допоміжні сили, особи, що відбуває державну трудову повинність, німецького чиновника чи співробітника органів німецької влади або члена НСДАП; хто навмисне вчинить підпал, завдавши тим шкоди німецькій державі, майну імперського німця або особі німецької національності, той буде покараний смертю або, при пом'якшуючих обставинах, – каторжними роботами» [5, 151–152].

Через пресу та оголошення німецька влада повідомляла місцевим жителям міст і сіл Черкащини про умови їхнього життя на окупованих територіях за нової влади. Так, 8 листопада 1943 р. в с. Байбузи Черкаського р-ну на дошці біля німецького штабу було вивішено наказ: «У зв'язку з тим, що народ с. Байбузи празнував жовтневі дні, по вулицях замітно було п'яних, вживалися більшовитські промови під час п'янки, наказую: розстріл або повішання тим особам, що будуть помічені в підтримці партизанів або самі виявляться партизанами; розстріл або повішання за пошкодження майна належного німецькій армії; розстріл або повішання особам, попавшимся в п'яному виді; фізичне покарання осіб, що саботують, не з'являються на роботу і т.д.; за невиконання обов'язків, покладених на Скотаря Віктора, комендатуру розстріляний» [6].

Найбільш широко застосовуваним методом нацистського фізичного терору на Черкащині був метод фізичного знущання та масових репресій по відношенню до мирного цивільного населення. Покарання чи смертна кара передбачалася за будь-яку провину, непослух чи акти саботажу: за пошкодження населенням плакатів, листівок чи вітрин магазинів; за носіння елементів форми російсько-радянської армії; за розповсюдження чуток про відступ німецької армії; за пошкодження телефонного кабелю; за ухиляння від трудової повинності; за несплату податків; за несвоечасну здачу сільгосппродукції. Навіть спроба перейти залізничні колії на станції каралася смертю. З метою залякування населення, окупанти практикували метод привселюдних масових страт в місцях найбільшого скупчення людей: на площах та майданах, у скверах і парках. Часто нацисти задалегідь зганяли велику кількість місцевих мешканців на місце страти у якості «глядачів».

Вводилася обов'язкова комендантська година. Із наказу Черкаської районної комендатури про введення в м. Черкаси комендантського часу від 16 жовтня 1941 р.: «Ходити по вулицях м. Черкаси для населення дозволяється від 5 год. ранку до 8 год. вечора. Хто з'явиться на вулиці пізніше вказаного часу – буде заарештований» [7, 47]. Громадян, які порушували визначені години, розстрілювали на місці без будь-якого попередження.

З перших днів окупації нацисти грабували місцеве населення, забираючи все цінне та продукти, обкладаючи населення непосильними податками. Так, у с. Василиця Черкаського р-ну «відразу ж після захоплення села гітлерівські війська почали здійснювати звірства і розправи. З перших же днів окупації розпочався грабунок державного і колгоспного добра та майна колгоспників. Видані були накази про здачу всього хліба та інших сільськогосподарських продуктів, теплих ковдр» [8]. В с. Станіславчик Черкаського р-ну «фашистські окупанти як саранча рухнули по хатах, зразу ж стали грабувати людське добро. Гітлерівська саранча відбирала в колгоспників всі харчові продукти, корови, свині, кури та інше добро та забрали колгоспну пасіку, вулики побили, а мед поїли. Перелікували колгоспників, що не давали того, що фашисти грабили, фізично ізбивали зразу ж» [9].

З метою залякування населення та придушення у нього будь-якої думки про опір здійснювалася політична «дезинфекція» по-нацистськи – знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії. Ще до нападу на Радянський Союз верховне командування Вермахту підготувало низку інструкцій та директив про участь армії в масовому знищенні «носіїв комуністичної ідеології» і звільнення Вермахту від моральної та юридичної відповідальності за скоєні злочини. У кожному окупованому населеному

пункті з приходом німців до влади відразу видавалося розпорядження про добровільну явку членів компартії до комендатур під приводом реєстрації. Їхні списки та адреси ще до війни склалися німецькими спецслужбами й були зосереджені в спеціально підготовлених довідниках: «Особлива розшукова книга для СРСР», «Німецька розшукова книга», «Довідковий лист виявлень місць проживання» [10, 160], а вже з початком окупації до полювання на цих людей долучилися жертви сталінського терору та колективізації, засуджені радянськими правоохоронними органами злочинці, колаборанти з числа місцевого населення.

Протягом перших тижнів окупації Черкащини відбувалися масові арешти комуністів, активістів, представників місцевих органів. Багатьох з них гітлерівці закатували на допитах, інших – відправили у концтабори, розташовані на території України, Східної Європи та Німеччини. Так, у в. м. Золотоноша уже на третій день окупації нацисти заарештували і стратили 300 активістів [11, 25]. Наслідки боротьби з «політично неблагонадійними елементами» на окупованих територіях були жахливими. Із повідомлення коменданта округи Шпола: «За саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд, 22 травня 1942 р. біля Іскренного, за присудом Військового суду розстріляно слідуєчих бувших комуністів і активістів: а) з державного господарства Георгіївки – 8 осіб; б) з державного господарства Рушківки – 11 осіб. Німецька військова влада управління не мають наміру спокійно дивитися на такого роду випадки, але буде неблаганно притягати винних до відповідальності і карати. Особливо попереджуються всі бувші комуністи і активісти, тому що в них є особливі причини поводитися ретельно і пристойно під німецьким керівництвом і усувати всяку агітацію, нацьковування і саботаж» [12].

Одним із тих профілактичних і застережних засобів, які застосовувались органами управління в небачених масштабах було взяття і вбивство заручників. У результаті введеної системи заручництва відбувалися арешти і страти невинних мирних громадян. У настановах німецького командування про поведінку німецьких частин в захоплених областях зазначалося: «Під час опору або підозрілій поведінці цивільного населення, необхідно принципово застосовувати звичай взяття заручників. Заручників брати по можливості з тієї категорії населення, з боку якої очікуються ворожі дії. Кожні 24 години їх потрібно змінювати. Населенню варто оголосити, що з першими ознаками опору або ворожих дій заручники будуть розстріляні» [13]. Система заручництва вводилася окупантами в усі галузі суспільного життя. Так, керівникам підприємств було оголошено, що вони будуть страчені у тому випадку, якщо їхні робітники будуть страйкувати. Вчителі також повинні були нести повну відповідальність за «слояльну поведінку» своїх учнів.

Взяття і вбивство заручників було також пов'язано з активними діями партизанських загонів в окупованих німцями районах. Нацистами проводилися так звані контрпартизанські дії, які мали на меті знищення місцевих мешканців у небезпечних партизанських районах. Каральні акції, спрямовані на «утихомирення» населення, яке підтримувало партизанський рух, як правило, здійснювалися на місцях. Документи свідчать, що подібні операції проводилися окупантами, вже починаючи з липня–серпня 1941 р. і частіше страждало від них місцеве населення, аніж партизанські загоны. Органи влади виявляли, що деякі особи цивільного населення, особливо родичі партизан, надавали допомогу останнім під час нападів на німецькі об'єкти. У такому випадку – заарештовували і розстрілювали родичів партизан (дружин, батьків, братів, сестер, дітей) [14]. Часто партизани діяли досить необачно, не враховуючи наслідків їхніх диверсій для місцевого населення та інколи не виправдано ризикуючи життям мирних громадян. Тисячі мирних громадян були страчені за партизанські диверсії, до яких вони не мали ніякого відношення, таким чином, інколи малоефективна практика «дрібних диверсій» партизан часто сплачувалася великою кров'ю ні в чому не винних людей.

Специфічною формою фізичного терору на Черкащині стало насадження штучного голоду, який підривав життєві сили народу. Г. Гімmlер заявляв: «Чи живуть інші народи у достатку, чи вони здиhaють від голоду, цікавить мене лише в тій мірі, в якій вони потрібні як раби для нашої культури» [15, 26]. В одній з директив німецького уряду, які стосувалися поведінки військ на Сході, зазначалося: «Постачання продовольством населення і військовополонених є непотрібною гуманністю» [16].

На досягнення поставленої мети по насадженню штучного голоду окупанти спрямували свою аграрну політику, в рамках якої цілеспрямовано використовували багатоманітні форми неорганізованого та організованого пограбування захоплених територій. Серед них особливу роль відігравала система заготівель продовольства та іншої сільськогосподарської продукції, яка мала відверто грабіжницький характер, оскільки її основною метою було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб Вермахту та Райху. Важливим інструментом цієї політики були спеціально створені торгові товариства із заготовки та постачання сільськогосподарської продукції до Німеччини. Особливо активно в цьому напрямку діяло створене 27 липня 1941 р. за розпорядженням Герінга Центральне торгове товариство з обмеженою відповідальністю «Ост» з продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ЦТТ). Переважну більшість сільгосппродукції та тваринницької продукції ЦТТ «Ост» заготовило на окупованій території України: зернові (9151924 т) та олійні культури (952067 т), цукор (400957), картопля (3281681 т), м'ясо та м'ясні продукти (563660 т), молоко, шкіру [17, 125–126].

Селянам категорично заборонявся забій худоби та продаж сільськогосподарських продуктів на базарах і вдома. Дозвіл на забій великої рогатої худоби, свиней і овець видавався тільки тим, хто вчасно і в повному обсязі виконував поставки продовольства. Хто порушував цей наказ, того жорстоко карали. Продовольчим постачанням міського населення окупаційна влада не опікувалася. Виділені продукти для працюючого населення становили менше того мінімуму, котрий був необхідний для підтримання життєдіяльності людського організму. Але часто через штрафи та інші покарання, перебої з підвезенням продуктів міські жителі залишалися й без цих мізерних харчів. Найбільші труднощі у зв'язку з цим відчували мешканці міст і робітничих селищ – там постійно царював голод. Міське населення голодувало, отримуючи мізерну кількість продовольства найгіршої якості, а інколи і зовсім не отримуючи нічого. Особливо в тяжкому становищі опинилося населення, яке не працювало на підприємствах. Під час розподілу продовольства його постачання цивільному населенню передбачалося в останню чергу.

Підтвердження про масовий голод серед мирного населення знаходимо й у німецьких документах. У численних доповідних німці повідомляють «про нестачу хліба і продовольства» [18], про те, що «голод і нестатки деморалізують населення, так що більшість під виглядом партизан ідуть грабувати в сусідні райони, а, повернувшись, продовжують жити як мирні мешканці, але як тільки їх запідозрять у скоєнні пограбувань, щоб уникнути переслідування, ховаються в лісах і приєднуються до партизанів» [19].

У результаті політики насадження штучного голоду на окупованих територіях гинули тисячі людей; неможливо виокремити точну кількість населення Черкащини, яке загинуло від голоду. Штучний голод призводив до фізичного виснаження і смерті сотень тисяч людей, ставав причиною поширення хвороб та інфекцій.

Одним із найжорстокіших методів нацистського фізичного терору було вбивство невиліковно, психічно та тяжкохворих людей, які перебували у лікарнях та амбулаторіях. Під час масової евакуації хворих з таких лікарень не встигали вивозити, а подекуди радянське керівництво не вважало за потрібне піклуватися про такий контингент, залишаючи їх на поталу окупантам і вірну смерть. З огляду на основні постулати расової теорії, за нацистськими канонами «неповноцінні» люди не потрібні були суспільству й тому їх нещадно знищували як расовий непотріб. Так, нацисти вчинили жорстоку розправу над тяжкохворими в Соснівському санаторії м. Черкас – перекололи їх багнетами, а трупи повкидали у Дніпро [20, 19].

У лікувальних закладах різними способами було позбавлено життя тисячі хворих. Спершу для таких пацієнтів лікарень призначалися надзвичайно низькі норми харчування, щоб досягти максимального виснаження, яке б призвело до смерті приречених. Однак згодом методи знищення цієї категорії хворих стали жорстокішими і, на погляд нацистів, дієвішими. Як правило, хворих вивозили до лісових масивів і там розстрілювали або ж відправляли в спеціально пристосованих для знищення автомашинах, де їх отруювали газом. Частіше окупанти влаштовували душоубки безпосередньо на території лікарень.

Одним із методів нацистського фізичного терору стало знищення довоєнної системи медичного обслуговування населення та позбавлення кваліфікованої медичної допомоги та медикаментозного забезпечення. До цього призвели знищення медико-санітарних зак-

ладів у районах, нестача медичного персоналу та злочинна політика нацистського окупаційного режиму, спрямована на штучне підвищення смертності внаслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення. Так, у листі Бормана Розенбергу від 23 липня 1942 р. рекомендувалося «ні за яких умов не здійснювати щеплення та інші оздоровчі заходи для німецького населення» [21, 603].

Особливо негативні наслідки в умовах незадовільного санітарного стану мало різке збільшення інфекційних захворювань та розповсюдження епідемій. Надзвичайно швидко серед дорослого населення поширювався туберкульоз, смертність від якого в період окупації була надзвичайно високою. Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста. Діти і підлітки масово страждали на кір, дистрофію, скарлатину, рахіт, дизентерію, коклюш. Так, смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережній Україні порівняно з довоєнним часом на 51% [22, 90]. Несвоєчасне і некваліфіковане її лікування призводило до масових ускладнень. Руйнація медичної сфери та сприяння поширенню епідемій на окупованих територіях призвела до значних демографічних втрат.

Складовою частиною злочинної діяльності нацистів на окупованій Черкащині була жорстка політика примусової праці для місцевого населення, яка здійснювалася шляхом залучення до робіт як в окупаційних зонах, так і на території Райху. За виконанням обов'язкової трудової повинності слідували як німецькі адміністративні органи, так і органи місцевого управління. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для окупованого місцевого населення – людей віком від 18 до 45 років [23, 184, 212]. Хоча спочатку було встановлено конкретну вікову категорію робітників, однак фактично на роботу гнали кожного, хто міг триматися на ногах. У середині грудня 1941 р. А. Розенберг видав повторне розпорядження про введення трудової повинності в окупованих радянських районах, ухиляння від якої каралося ув'язненням або каторжними роботами [24, 149].

Робоча сила використовувалася на збиранні зброї чи трофеїв після бою, на вантажно-розвантажувальних роботах і перевезеннях по забезпеченню військ. Практикувалося і використання мирного населення на роботах по розмінуванню доріг, лісів і полів; збиранню нерозірваних снарядів та інших небезпечних видах робіт. Разом із цивільним населенням до примусових робіт у прифронтовій зоні залучалися й військовополонені.

В окупованих населених пунктах широко використовувалася і дитяча праця. Щодо вікового обмеження працюючих дітей і підлітків, то він варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища Німеччини і набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12–15 років, то пізніше вік залучених до праці дітей знижувався до 11 років [25, 93]. Дітей примушували працювати по 8 годин на добу. За роботу молоді часто відповідали батьки. Якщо неповнолітні не виконували у якийсь день трудову повинність, за них повинні були відпрацювати батьки.

Квартальний м. Черкас Артем'єв згадує: «На роботу окопів бралися люди облавами німців, які ходили з дубовими палицями з хати у хату і гнали людей силою на окопи, не жаліючи грудних дітей, відривали матерів і гнали в тил на окопи, кидали грудних дітей самих без матерів. 8.03.44 р.» [26]. На окупованих територіях створювалися спеціальні трудові табори, куди відправлялися місцеві мешканці, які ухилялися чи відмовлялися виходити на роботу. По суті, німці відродили систему рабсько-кріпосницької праці.

Примусове вивезення робочої сили з окупованих українських територій до Німеччини теж займало важливе місце в окупаційній політиці нацистів на захоплених територіях і вважається методом нацистського фізичного терору. Проблема оstarбайтерів періоду Другої світової війни є надзвичайно широкою і актуальною в наш час.

У кінці 1941 – на початку 1942 рр. було розгорнуто пропагандистську кампанію масового добровільного виїзду до Німеччини. Мешканців окупованих територій німецькі окупанти намагалися спокусити принадами всляких благ, котрі очікували добровольців у Німеччині: високі заробітки, отримання спеціальностей і кваліфікації, кращі умови життя, земельні наділи, різноманітні пільги. Враховуючи те, що нацистська окупація принесла з собою масове безробіття і голод, на які так розраховували німці, то їхня агітація на перших порах частково спрацювала. За даними окупаційних властей, з території України (Умань,

Первомайськ, Проскурів) 80–90% записаних їхали на роботу добровільно [27, 212]. Станом на вересень 1941 р. у Німеччині нараховувалося 275 тис. цивільних робітників і військовополонених – це в більшості своїй були добровольці [28, 12].

Однак на початок 1942 р. потік добровольців, які бажали виїхати на роботу до Німеччини, припинився. Серед українського населення, зокрема і мешканців Черкащини, посилися ухильницькі настрої, котрі стали домінуючими, коли були поширені відомості про погане поводження з першими «остарбайтерами» в Німеччині.

Не дивлячись на загрозу бути розстріляним чи повішеним, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, тікали в ліси, переховувалися у ямах, погребях, навмисне спричиняли хвороби. Поширеною формою врятування від німецької каторги для населення було самокаліцтво. У доповідній німецького цензурного відомства від 28 червня 1943 р. про настрої українців, вивезених на роботу до Німеччини і населення окупованих областей України повідомлялося: «Населення окупованих областей України всіляко ухиляється від вербування до Німеччини, вдаючись до таких виключних заходів, як самопошкодження, що призводить до каліцтва; фіктивні шлюби підлітків, втеча, спричинення хвороб. У зв'язку з цим німецькою окупаційною владою застосовувались наступні контрзаходи: насильницьке вербування матерів, яких розлучали з маленькими дітьми, конфіскація зерна і власності, спалення будинків, облави, побиття населення, насильницькі аборти у вагітних жінок» [29].

З боку радянського керівництва для захисту своїх громадян від примусового вивезення до Німеччини розповсюджувалися тільки листівки-заклики і листівки-звернення такого змісту: «Ховайтесь від гітлерівської мобілізації, ідіть у партизани. Не виконуйте жодного наказу німецького командування...» [30]. Однак за такі дії нацисти могли знищити всю родину.

Середній вік остарбайтерів сягав 20 років, високий відсоток складали підлітки до 16 років. Більшість забраних до Німеччини прибували до місця призначення без сезонного одягу і взуття. Транспортування цих людей відбувалося – особливо в 1942 р. – в страшних умовах. Депортованих заганяли у товарні вагони, в дорозі нерідко вони залишалися без води і їжі. Найбільше вони були зайняті в сільському господарстві (34%) і металообробній промисловості (30%). Відношення до тих східних робітників, які були задіяні у сільському господарстві повністю залежало від їхніх німецьких господарів. Про життя остарбайтерів свідчать усні розповіді живих свідків та листи остарбайтерів, які зберігаються у фондах українських, білоруських та російських архівів. Значна частина з них загинула – могили східних робітників зустрічаються майже в усіх німецьких містах. Тисячі з них тікали на батьківщину, тисячі навіть на найменший непослух відправлялися до концтаборів.

Примусовий вивіз остарбайтерів до Німеччини вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, наслідки якого відчуваються і донині. Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4–2,8 млн осіб [31, 561, 738]. З Черкащини всього за роки окупації було вивезено до Німеччини 82 293 остарбайтери (дані на 1995 рік) [32, 21].

Поширеним методом нацистського фізичного терору наприкінці окупації була тактика «випаленої землі» і знищення населених пунктів разом з мешканцями, яка проявилася в період проведення каральних операцій, що представляли собою сукупність терористичних акцій військового, політичного, економічного характеру. Ще в 1941 р. в штабах армій Вермахту було розповсюджено накази про дії німецьких військ у разі відступу із захоплених територій, де містилися чіткі інструкції щодо застосування тактики «випаленої землі». Так, у бойовому журналі 23-го армійського корпусу було вміщено копію наказу від 21.12.41 р. наступного змісту: «...(3) Усі території, які військам доводиться залишати противнику, повинні бути непридатні для нього настільки, наскільки це можливо. Всі села і містечка потрібно спалювати і знищувати, не думаючи про населення... Якщо з якихось причин населений пункт не вдається зруйнувати, цього потрібно досягти за допомогою Люфтваффе» [33, 397–398].

Застосовувався цей метод також при відступі німецьких військ з окупованих районів. Про це свідчить наказ райхсфюрера СС Гімmlера знищувати все при відступі, датований вереснем 1943 р.: «Необхідно домогтися того, щоб при евакуації з території України не залишилося позаду жодної людини, жодної худобини, ані центнера зерна, ані рейки; щоб

не було жодного уцілілого будинку, ані шахти, яка би на роки не була виведена з ладу, ані колодязя, який би не був отруєний. Противник мусить застати тотально спалену і зруйновану країну» [34, 281]. Із донесення уповноваженого міністерства окупованих східних територій при штабові групи армій «Південь» майора Мюллера від 19 листопада 1943 р.: «Війська, які відступали з районів на схід від Дніпра виконували наказ знищувати все, що неможливо було вивезти, щоб воно не дісталось противнику, продовжують виконувати цей наказ і по цей бік Дніпра» [35].

Часто німецькими поліцейськими та військовими підрозділами використовувався метод примусової евакуації населення з прифронтової смуги, під час якого масово винищувалися місцеві жителі, що призводило до обезлюднення цілих районів у прифронтовій смузі. Так, на території України протягом січня–лютого 1944 р. було примусово евакуйовано 284 тис. осіб, а всього передбачалося у період відступу вигнати з місць постійного проживання 600 тис. осіб працездатного населення [36, 215–216]. Інколи готових до евакуації людей знищували через неможливість їх вивезення. За небажання покидати свої домівки, окупанти спалювали цілі села разом з їх мешканцями. Так, на території Черкащини були спалені с. Острівець на Уманщині, села Борушкова Слобідка, Деньги і Хрести на Золотоніщині [37, 21].

До злочинної практики нацистського фізичного терору в містах і селах України причетні також і військові частини Вермахту. За наказом Гітлера від 13 травня 1941 р., солдати і офіцери німецьких частин мали широкі права на окупованій території і могли поводитися з мирним населенням на свій розсуд. Командирам надавалося повне право застосовувати до мирного населення каральні заходи, такі як: повністю спалювати села і міста, відбирати у населення продовольство і худобу, брати участь в облавах на місцеве населення, яких примусово вивозили на роботу до Німеччини. Цей наказ було доведено до відома рядового складу Вермахту за день до нападу на Радянський Союз. Для швидкого «умиротворення» окупованих територій при найменших втратах Генеральним штабом Верховного командування Вермахту було видано наказ від 22 липня 1941 р., згідно з яким всі головнокомандувачі повинні були забезпечити безпеку не шляхом покарання винних в результаті судових розглядів, а шляхом поширення «такого терору, який міг тільки одним своїм існуванням придушити будь-які наміри до опору серед населення» [38, 668]. Підтверджує даний факт і текст допиту на Нюрнберзькому процесі 7 січня 1946 р. обергрупенфюрера Е. Бах-Зелевського. На питання, чи існували які-небудь принципи лінії поведінки військ Вермахту по відношенню до мирного населення і партизанів, він відповів, що «відсутність прямих вказівок відкривала широке поле для свавілля з боку будь-якого командира частини» [39, 42].

Поширеним методом нацистського фізичного терору було використання Вермахтом цивільного населення, переважно жінок, стариків і дітей, в якості «живого щита» при відступі чи наступі військ, а також при розмінуванні. Безліч фактів свідчать про те, що війська Вермахту не гребували і таким страшним злочином як гвалтування жінок. Насилля і гвалтування жінок було звичною справою для німецької армії. Так, «в с. Городище Черкаського р-ну Київської області німці примусово зібрали близько 40 дівчат і жінок, і організували 4 будинки терпимості для солдат і офіцерів» [40, 47].

Одним із методів тотального фізичного терору було використання концентраційних таборів та місць примусового утримання. Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнберзі визнав нацистські концентраційні табори одним із дієвих засобів терору по відношенню до населення окупованих країн, а скоєні в них злочини – злочинами проти людства. В архівних документах міститься багато інформації про класифікацію і розташування нацистських таборів на окупованих німцями територіях, дано їм коротку характеристику на основі висновків НДК СРСР. Для сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників цієї проблеми труднощі при проведенні класифікації були зумовлені тим, що більшість таборів на окупованих східних територіях мали мультифункціональний характер. За умовами утримання майже всі вони могли б відноситися до категорії таборів знищення (у першу чергу це стосується таборів для військовополонених). Тому при класифікації таборів головна увага звертається не на умови утримання, а на відомче підпорядкування таборів, що дозволило провести їх наукову класифікацію [41].

На території УРСР нараховувалося близько 230 таборів різного спрямування. Нацистські табори існували в Київській, Полтавській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Миколаївській та інших областях. Серед них були такі особливо зловісні місця знищення як: Дарницький,

Бориспільський, Янівський під Львовом, Сирецький (в Києві), «Цитадель» (у Львові), Володимир-Волинський (Волинська область), «Уманська яма» (сучасна Черкаська область), «Хорольська яма» (на Полтавщині), Рава-Руський (Львівська область), «Гросс-лазарет» у Славуті (Хмельницька область), два табори у Кременчуці [42, 200] та ін.

Зі встановленням німецької окупаційної влади на Черкащині розпочиналися масові арешти мирних громадян: комуністів, комсомольців, активістів, інших «неблагонадійних елементів». Заарештованих людей німці спочатку розміщували у міських в'язницях, де їх утримували в сирих, холодних і переповнених камерах, годували один раз на день. Кожного дня відбувалися довготривалі допити в'язнів, які супроводжувалися жорстокими тортурами і побиттям. Заарештованих били до втрати свідомості, потім приводили до тями і знову били [43]. Після таких тортур в'язнів або розстрілювали, або відправляли до концентраційних таборів. Смертність у концтаборах була високою і мала багато форм: отруєння газом і спалювання в крематоріях, розстріл, смертна кара через повішання, злочинні медичні дослідження та експерименти, голодна смерть, смерть внаслідок нестерпних санітарних умов і хвороб, смерть внаслідок виснажливої праці, самогубство. Навіть у низці німецьких документів ми знаходимо підтвердження жорстокого поводження із в'язнями у таборах: «Сотні тисяч полонених загинули від недоїдання і поганих умов утримання. Ці факти стали відомі в усьому Радянському Союзі, що спричинило посилення руху Опору» [44]. Тисячі людей, як цивільних, так і військовополонених, загинули в Уманському таборі, так званій «Уманській ямі». Умови утримання тут були жахливі, в результаті чого смертність в'язнів була високою. Із показів командира роти німецької армії Бінгеля про концтабір в м. Умань від 27 грудня 1945 р.: «...кожного дня в таборі вмирало 60–70 чоловік» [45, 56]. 12750 мешканців Золотоніського, Гельмязівського, Іркліївського та Чорнобаївського районів знайшли свою смерть в Золотоніському концтаборі [46, 19].

Висновки. Таким чином, нацистський фізичний терор на Черкащині у роки Другої світової війни мав низку специфічних форм і методів злочинного характеру і був спрямований на знищення якомога більшої кількості окупованого населення. Фізичний терор по відношенню до цивільного населення та військовополонених не був стихійним явищем, а являв собою визначену, заздалегідь сплановану, систему заходів. Політика фізичного терору в повній мірі була реалізована нацистами і отримала своє практичне втілення на окупованих територіях України, що призвело до величезних людських втрат і жахливих демографічних наслідків.

Список використаної літератури

1. Київ у дні нацистської навали : за документами радянських спецслужб / упоряд. : Т. В. Вронська [та ін.] ; відп. ред. О. С. Лисенко. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 528 с.
2. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), ф. Р-5668, оп. 1, спр. 12, арк. 8.
3. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів : у 4 т. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка ; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 3: 1942–1943 / упоряд. В. М. Косик. – 382 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 3.
5. Украина в огне Великой Отечественной войны : сб. документов, материалов, статей. К 60-летию Победы / авт.-сост. А. Ф. Бондарь ; ред. Ю. В. Иванов. – Луганск : Совет организации ветеранов Луганской области Украины, Благовест 2005. – 400 с.
6. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
7. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів та матеріалів / уклад. : П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.
8. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
9. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 18–19.
10. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки : в 15 т. – К., 1999. – Т. 12. – 336 с.
11. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : документи. Спогади. Статті / авт. текстів Г. М. Голиш, упоряд. : Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2000. – 240 с.
12. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 8, арк. 4.
13. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 116, д. 356, л. 7.
14. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 356, л. 12–13.
15. Утевский Б. С. Преступления гитлеровцев против мирного населения / Б. С. Утевский ; под ред. Н. М. Рычкова. – М. : Юридическое изд., тип. им. Ив. Фёдорова в ЛГР, 1946 – 48 с.

16. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 356, л. 1.
17. Перехрест О. Г. Заготівельна діяльність Центрального торгового товариства «Ост» в українському селі в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 66. – С. 124–132.
18. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 2.
19. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 105, арк. 23.
20. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
21. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2002. – 952 с.
22. Голиш Г. М. У вирі війни : Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія / Г. М. Голиш. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.
23. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
24. Макарова Н. В. План «Ост», его характер и основные цели / Н. В. Макарова // Россия в войнах XIX–XX вв. : межвузовский науч. сб. : [посвящ. 60-летию победы в Великой Отечественной войне]. – М., 2006. – С. 146–151.
25. Голиш Г. М. У вирі війни : Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія / Г. М. Голиш. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.
26. Держархів Черкаської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
27. Арад І. Катастрофа євреїв на окупованій території Советського Союзу (1941–1945) / І. Арад. – Д. ; М. : Центр «Ткума», 2007. – 816 с.
28. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры : история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г. Г. Вербицкий. – С.Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 240 с.
29. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 161, арк. 1.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 56, оп. 1, спр. 133, арк. 1.
31. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.; Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / гл. ред. М. М. Козлов, редкол. : Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов [и др.]. – М., 1985. – 832 с.
32. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
33. Карель П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943–1944 / П. Карель. – М. : Изографус, ЭКСМО, 2003. – 432 с.
34. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів : у 4 т. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський держ. Ун-т ім. І. Франка ; Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – Т. 3: 1942–1943 / упоряд. В. М. Косик. – 382 с.
35. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 23, Т-454 ЕАР 99/36, ролик 18, арк. 21.
36. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
37. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
38. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. / под общ. ред. Р. А. Руденко. – М. : Госуд. Изд. Юридической литературы, 1960. – Т. 6. – 748 с.
39. Бордюгов Г. Преступления вермахта против гражданского населения / Г. Бордюгов // Истребительная война на Востоке. Преступления вермахта в СССР. 1941–1944: доклады. Серия «АИРО – научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века». Вып. 18 / под ред. Г. Горцка, К. Штанга. – М., 2005. – С. 40–53.
40. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів та матеріалів / уклад. : П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.
41. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. та передм. М. Г. Дубик ; наук. ред. Г. В. Папакін. – К. : Наукова книга, 2000. – 304 с.; Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны и формах увековечения памяти погибших / сост. С. П. Цакун. – К. : ВПП «Компас», 2002. – 188 с.
42. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / голов. редкол. : І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський, П. П. Панченко (заступ. голови), Р. Г. Вишенський (відп. секр.). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга пам'яті України», 2000. – 944 с.
43. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 306, арк. 1–2.
44. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 171, Т-454 ЕАР 99/69, ролик 24, арк. 8.
45. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів та матеріалів / уклад. : П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси : Брама-ІСУЕП, 2000. – 208 с.

46. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр. : навч. посіб. з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2003 : Відлуння-Плюс. – 233 с.
47. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944) : зб. наук. статей, документів та спогадів / кер. проекту О. А. Воронкіна ; упоряд. : В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с.

Одержано редакцією 11.12.2014
Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. Иржавская А.П. Физический террор на Черкасщине в период Нацистской оккупации (1941–1944 гг.). В статье исследуется проблема применения нацистами политики физического террора на территории Черкасщины в оккупационный период 1941–1944 гг. ; раскрывается суть, формы и последствия физического террора по отношению к населению оккупированных территорий.

Ключевые слова: физический террор, Вторая мировая война, оккупация, Черкасщина.

Summary. Irzhavskaya A. Physics terror in Cherkasy region during the Nazi occupation (1941–1944). The article investigates the problem of applying the Nazi physical terror in the territory of Cherkasy region in the occupation period of 1941–1944; reveals the essence, forms and consequences of physical terror against the population of the occupied territories. The article is dedicated to the complex research of the problem of nazi physical terror against the population of the occupied territory of Cherkasy region during the Second World War. It was proved, that race theory became the theoretical politics' substantification of nazi physical terror according to Eastern Slavs. It was determined, that antislavic direction of colonial plans of nazi Germany was an important part of common expansive intention to conquer the vital spaciousness. A "new regime", which was planned on the occupied territories, meant regime of terror deprivation of the democratic rights; robbery and ravage economy of seized territories; genocide against all peoples and national groups. It was analyzed the nazi occupied regime on seized territories of Ukraine and it was determined the main forms and methods of practical realization in politics of physical terror against the population of the occupied territory of Cherkasy region. The article depicts to the problem of special psychological trial, which felt the population during the nazi occupation; analyzed the negative influence of policy and practice of nazi physical terror on the morale of the population during the Second World War.

Key words: physical terror; World War II, occupation, Cherkasy region.

УДК 94(477):329.15“1945/1964”

П. В. Киридон

ПОРУШЕННЯ ЗАКОННОСТІ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ СІЛЬСЬКОЮ ПРАВЛЯЧОЮ НОМЕНКЛАТУРОЮ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1945–1964 рр.

У публікації акцентовано увагу на порушеннях законності та зловживаннях владою партійно-державної номенклатури у сільських районах Української РСР протягом 1945–1964 рр., показано способи номенклатурного підпорядкування українського села в умовах тоталітарної системи.

Ключові слова: Українська РСР, сільське господарство, повоєнне двадцятиріччя, партійно-державна номенклатура, порушення законності, зловживання.

Постановка проблеми. Колгоспно-радгоспна мережа в повоєнні роки була ареною панування тоталітарно-номенклатурної системи. Відновлення більшовицького господарювання на селі в основному завершилося (крім західних регіонів) 1947 р., коли в Українській РСР постали 27 тис. 160 колгоспів [1]. Після укрупнення господарств, їхня кількість наприкінці 1951 р. скоротилася до 16 тис. 506 [2, 552]. Надалі показник зменшувався через нові зміни та реформатування ряду колгоспів на радянські господарства. Після війни відновили діяльність і Ради депутатів трудящих. Так, 1946 р. у республіці функціонували 452 селищні та 13 тис. 952 сільські ради [3, 65].

Зауважимо, що до керівництва колгоспів і рад одразу постали члени Компартії. Вони мали гарантувати партійний контроль за діями цих структур як в економічному сенсі, так і